
ДЕЯКІ БЛИЗЬКОСХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ В ІДЕОЛОГІЇ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

С. Ж. Пустовалов

Розглядаючи паралелі у сфері ідеології між інгульською катакомбною культурою та Давнім Сходом, автор порівнює аргументи різних гіпотез її походження.

Катакомбна культура, виділена понад 80 років тому, відома дослідникам майже виключно за поховальними пам'ятками. Поховальний обряд, ритуали, пов'язані зі смертю людини, були найважливішими складовими стародавніх релігій. Тому особливу увагу фахівців привертають проблеми ідеології катакомбного населення.

Сталося так, що проблеми ідеології катакомбного населення виявилися пов'язаними з питанням його генезису. За десятиліття вивчення висувались найрізноманітніші гіпотези походження катакомбної культури. Метою нашої статті є розгляд знайдених за останні роки артефактів, які дозволяють якоюсь мірою висвітлити зв'язок катакомбної спільноти Північного Причорномор'я та суспільств Давнього Сходу саме у сфері ідеології і зважити на основі цього їх роль як у генезисі катакомбної культури, так і у визначенні рівня соціально-політичного розвитку.

Погляди різних авторів розподіляються між двома основними концепціями походження. Одна вважає катакомбну культуру наслідком автохтонного розвитку, інша передбачає міграцію якогось населення.

В. О. Городцов був першим, хто звернув увагу на тотожність поховальної споруди катакомбних могил з пам'ятками Середземномор'я і, відзначаючи наявність такого зв'язку, підкреслював його загадковість та невизначеність¹. Пізніше він вважав, що проблема катакомбної культури виходить за межі проблеми виникнення катакомбного обряду поховання². Тобто, відзначаючи середземноморські та єгипетські елементи, утримувався від категоричних висновків щодо міграції населення. Погляди В. О. Городцова на катакомбну культуру як на чужорідне утворення у Причорноморських степах підтримував М. І. Артамонов³.

У 30—50-і рр. значного поширення набуває автохтонна гіпотеза генезису катакомбної культури з давньоямної. На основі аналізу змішаних периферійних ямно-катакомбних поховань її висунула О. А. Кривцова-Гракова⁴ і проводила у своїх працях Т. Б. Попова⁵. Їхні аргументи були авторитетно спростовані С. С. Березанською та О. Г. Шапошиковою⁶. Але й зараз цієї гіпотези дотримуються багато археологів⁷. Заперечувати участь ямних племен у формуванні катакомбної культури неможливо. Про це свідчать численні ямно-катакомбні могили, де наявні ознаки катакомбної культури: молоткоподібні шпильки, характерна кераміка, положення небіжчика на боку із зігнутими у колінах ногами.

Поступово пам'ятки катакомбної культури окремих регіонів виділяються як варіанти, а потім як окремі культури⁸. Тому дослідники, розглядаючи проблему генезису, почали вирішувати її для окремих культур⁹.

Найгрунтовнішу гіпотезу про походження донецької катакомбної культури висунув та розвинув Л. С. Клейн¹⁰. Він вважає, що донецька культура була результатом взаємодії різних культурних традицій. Крім катакомби, до південних рис Л. С. Клейн відносить певні елементи та композиції орнаменту, що у новій техніці продовжують деякі традиції мальованої кераміки Східного Середземномор'я, курільниці, які пов'язуються з культовим посу-

дом Балкан, деформацію черепів. Л. С. Клейн вважає, що походження катакомбної культури Донеччини пов'язане з міграцією носіїв культури поодиноких поховань Східної Ютландії, які під час свого переселення набули елементів середземноморської та балканської культур¹¹.

В. О. Сафронов у останні роки використовує у своїх побудовах ідею про західне коріння етносу катакомбної культури. На основі виділених ним найдавніших комплексів він проводить аналогії між катакомбною культурою Північного Кавказу та культурою злата у Мальполщі¹². На підтвердження своєї думки він посилається на те, що відстань між ареалами культури злата та катакомбною спільністю не перебільшує 400 км. Але спільного між інгульськими та північно-кавказькими катакомбами небагато. На відміну від найдавніших пам'яток інших територій, комплекси, виділені В. О. Сафроновим, не мають такого стійкого набору ознак, як, наприклад, переддонецька культура Західного Приазов'я¹³. До речі, катакомби зовсім іншої форми у злотській культурі зустрічаються лише у 10% поховань. З. Кшак, який ретельно вивчив ці пам'ятки, вважав катакомби у злотських могильниках результатом південного впливу¹⁴. Беручи до уваги датування культури злата, немає підстав називати її прабатьківщиною катакомбної спільності, оскільки катакомби з'являються тільки на пізньому етапі її існування.

Здається, що серйозним запереченням можливості міграції частини населення із Східної Ютландії чи з інших районів Центральної Європи до українських та російських степів є одна емпірична закономірність. Зміст її полягає в тому, що міграції здійснювались переважно у регіони, подібні за своїми еколого-географічними параметрами до батьківщини мігрантів. Щоб спростувати це заперечення, треба знайти причину, яка змусила лісовиків Північної Європи залишити свою звичну екологічну нішу, податися світ за очі у степ та у короткий час блискавично пристосуватися до нього.

Такі ж самі або схожі на північно-причорноморські степові ландшафти лежать на південь від Чорного моря. Традиція пошуків прабатьківщини катакомбної спільності на півдні йде ще від В. О. Городцова. М. І. Артамонов пов'язував походження катакомбної культури з Північним Кавказом¹⁵. В. О. Фісенко, І. В. Синіцин та У. Е. Ерднієв надавали перевагу Анатолії та Північній Месопотамії. За гіпотезою останніх, якась група племен наприкінці III тис. до н. е. прийшла на Північний Кавказ із кавказьких районів та розвивалась тут у контакті з куро-аракською, новосвободненською та давньоамурською культурами.

Щоб ґрунтовно довести північну гіпотезу, її прихильникам бракувало аргументів. Так У. Е. Ерднієв, проголошуючи комплексність та системність, зупиняється лише на короткому переліку артефактів¹⁶. Тому ця гіпотеза була швидше здогадом, ніж ґрунтовним міркуванням. Але за останні роки становище дещо змінюється. Зараз дійсно існує цілий комплекс рис, які пов'язують катакомбну спільність з Давнім Сходом.

Перш ніж перейти до викладу нових артефактів у сфері ідеології, які, здається, вказують на південне походження катакомбної спільності, треба зробити кілька загальних зауважень.

1. Оскільки у катакомбній спільності виділяється кілька окремих культур, то походження кожної з них треба вирішувати окремо. У даному випадку йдеться про походження інгульської культури.

2. З приводу генезису катакомбної культури у літературі існує багато гіпотез, кожна з яких базується на певних, більш-менш переконливих аргументах. Тому вирішити цю проблему арифметичним складанням нових аргументів на користь кожної з них неможливо. Конче потрібно на основі теоретичних розробок створити модель генезису, яка врахувала б різні точки зору та зняла б протиріччя між існуючими гіпотезами. Так, наприклад, В. Ф. Генінг пропонує розглядати археологічну культуру як результат різних сфер діяльності конкретно-історичного суспільства минулого. Серед них господарська сфера, соціальна, побутова, етнічна та ін¹⁷. У господарській сфері нововведення природні, бо від них безпосередньо залежить життя суспільства. Соціальна сфера також чутливо реагує на будь-які зміни. А от побутова та особливо етнічна сфери мають тенденцію до самозбереження. Вони

тісно пов'язані з ідеологією, релігією. На думку С. О. Токарева, однією з важливих функцій стародавніх релігій (крім світових) є збереження та розвиток етнічної самосвідомості¹⁸. Тому за нових умов мігранти швидко переймали господарську систему (що не заперечує інновацій і тут), а з нею і весь комплекс матеріальної культури, яка стосувалась виробництва. (До речі, у автохтоністів багато аргументів саме з цієї сфери). Вони пристосовували до нових вимог соціальні інститути, але зберігали прабатьківську релігію, бо на той час (розкладання первісного суспільства та формування класового) релігійні системи були у більшості випадків варіантами культур предків або виросли з них.

Серед найвиразніших культових елементів, які пов'язують інгульську катакомбну культуру з Близьким Сходом, особливе місце займає обряд модельованих черепів. Хоча окремі знахідки черепів, очні западини яких заповнені глиною з вохрою, були відомі і раніше¹⁹ (рис. 1), лише матеріали останніх років дозволили вивчити цей незвичний ритуал²⁰.

У дослідженні катакомбної спільноти модельовані черепи стали найзначнішим відкриттям 80-х років (всього виявлено близько 100 екз.). Майже всі²¹ вони знаходяться у похованнях інгульського типу.

Польові спостереження дали змогу встановити послідовність виготовлення таких черепів. Спочатку голова відокремлювалась від посткраніального кістяка (але не завжди), череп звільнявся від м'яких тканин, виймався мозок, для чого розширювався основний отвір або пробивалася потилиця. Після підготовки черепа до модельовання на лицеві кістки накладалася спеціально виготовлена маса. Основою її була глина, до якої домішувалась вохра, потім

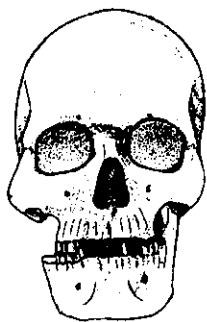

Рис. 1. Частково модельований череп (за А. О. Щепинським).

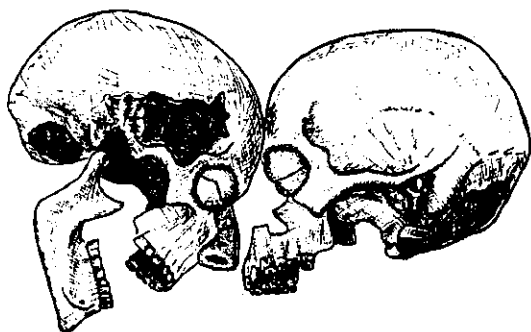

Рис. 2. Частково модельовані черепи з поховань на р. Молочній.

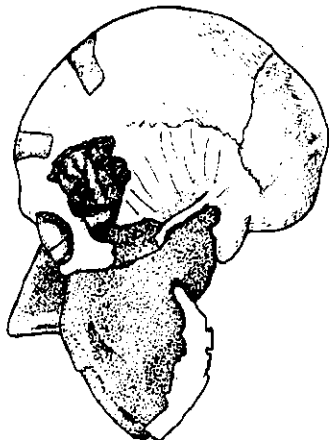

Рис. 3. Череп з повним модельованням з п. 2 к. 7 біля с. Заможного Токмакського р-ну Запорізької обл.

чені кістки або черепашки. Не виключено, що у масу додавали кров, жир, інші органічні компоненти²².

Після модельовання череп розмальовувався фарбами, а на тім'я натягувався скальп²³.

Серед модельованих черепів виділяються повні, тобто такі, де обличчя змодельоване повністю, та часткові зображення. В цьому випадку модельовалися лише очі, ніс та ін. (рис. 2, 3). Загалом виділяється 8 типів²⁴. Крім цих пишних проявів культу черепів, які притаманні катакомбній знаті²⁵, у могилах рядового населення або у могилах нижчих прошарків знаті трапляються небіжчики з відокремленою головою, яка лежить на тому місці, де звичайно знаходять найцінніший інвентар (сокири, метал, зброю тощо). Зустрічаються безголові кістяки, поховання тільки одних черепів. Іноді голову, що була знята з трупа для культових дій, потім повертали в могилу і приставляли до кістяка²⁶. У таких випадках у

шийному відділі хребтового стовпа не вистачає 1—2-х хребців. Напевно, одним з проявів цього культу є звичай фарбування кістяків, зокрема черепів, про що згадував ще В. О. Городцов²⁷.

Крім власне соціального змісту обряду моделювання черепів, на чому вже неодноразово наголошувалось²⁸, досить цікавим виявився етнокультурний аспект цього звичаю. Беручи до уваги зауваження С. О. Токарева про стадіальний характер культурів, де велику роль відіграють черепи знатних членів суспільства (найбільшого поширення вони набувають у пізньопервісних та ранньокласових суспільствах)²⁹, слід відзначити, що форма та прийом виконання і моделювання тісно пов'язані з Близьким Сходом, де аналогічна традиція налічує тисячоліття.

Найранішими зразками моделей такого типу є знахідки у Ієрихоні, що датуються 7000—6000 р. до н. е.³⁰ Голови з Ієрихону та Північнопричорноморські модельовані черепи дуже подібні. У більшості з них очі закриті, добре відпрацьований ніс, вуха, рот ледь означений. Глиняна маса наноситься просто на кістки.

Поховання у Сеїл-Аклаті, подібні до Ієрихону, мають виразну особливість: у небіжчиків 14—15 років та старших черепи відсутні³¹. У деяких черепів з глини модельоване обличчя, а замість очей вставлені черепашки. Такі ж самі черепи розкопані у Тель-Рамаді³².

У Чатал-Гуюці був знайдений храм з розписаними стінами. На них зображено хижих птахів, які парять над безголовими трупами. У цьому ж приміщенні навколо вогнищ стояли лави з людськими черепами³³. Писемні згадки про поховальні маски з глини, які замовляли для померлих родичів їх спадкоємці, відомі й пізніше, у другому тисячолітті до н. е.³⁴

Для давньоєгипетської релігії були властиві розвинені уявлення про душу. За ними кожна людина має ім'я (рен), душу (ба), що випливає з тіла у момент смерті, та таємничого двійника (ка), уявлення про якого з'явилося набагато раніше. Він займає дуже важливе місце у цьому комплексі вірувань. Доля двійника тісно пов'язана з долею тіла. Доки зберігається тіло, «ка» цієї людини продовжує своє потойбічне життя. Саме з метою збереження тіла у Єгипті проводилося бальзамування померлих. Більше того, у масштабах IV—VI династій (XXVIII—XXIII ст. до н. е.) у Гізе у похованнях №№ 344 та 366 були знайдені небіжчики цілком оштукатурені та змодельовані з алебастру, наче статуї³⁵. Аналогічна за змістом, формою та засобами муміфікація відома зараз і для інгульської катакомбної культури³⁶. Більше того, наприклад, у одному з поховань поблизу м. Молочанська відмацерований кістяк було вкрито глиняною масою так, що остання справляла враження м'язів тіла, а череп мав повне моделювання³⁷.

Використання елементів моделювання обличчя померлого при муміфікації зберігається у Єгипті аж до середини II тис. до н. е. Так, Л. Ніколаєв пише, що при бальзамуванні особливу увагу приділяли обличчю небіжчика. Йому розмальовували очі, губи, іноді вставляли штучні очі або ніс³⁸. Тому часткове моделювання черепів у носіїв катакомбної культури можна визнати залишками бальзамування. Про поширення цього обряду свідчать знахідки жовтої або зеленкуватої речовини в області живота померлих.

Так само, як і в Єгипті якість муміфікації залежала від соціального стану: модельовані черепи в інгульських похованнях робились представникам знаті, зеленкуватою речовиною бальзамували рядове населення³⁹.

Під час бальзамування у єгиптян з голови виймався мозок. Найдавнішим способом ексцеребрації мозку, на думку Л. Ніколаєва, було розширення основного отвору. У більшості черепів з інгульських поховань, які мали ознаки моделювання, пробита потилична кістка або розширений основний отвір⁴⁰. Такі тісні аналогії, навіть тотожність катакомбному інгульському обряду у Стародавньому Єгипті дозволяють поставити питання про походження його зі Сходу, а саме з Єгипту⁴¹.

1982 р. біля с. Виноградного Токмакського р-ну Запорізька експедиція ІА АН України розкопала величезний курган-святилище, яке функціонувало за часів катакомбної спільності або навіть пізніше. До розкопок святилище являло собою курган висотою 9 м, діаметром 100 м. Вершина була пласкою.

З північно-західного боку курган сильно пошкоджений бліндажами, а можливо й розкопом (глуха траншея)⁴².

У реконструкції релігійної системи катакомбного суспільства Виноградненське (Молочанське) святилище займає особливе місце. Нічого подібного за всі роки вивчення катакомбної культури не було знайдено, хоча традиція побудови святилищ на курганах у Північному Причорномор'ї починається ще з енеоліту. Такий розмах та величезні трудові витрати (близько 30 тис. м³ ґрунту) дозволяють припускати, що Молочанське святилище планувалось як храм, присвячений головному або кільком основним богам катакомбного населення.

Під час розкопок простежено три періоди існування храму.

На першому етапі на верхівці попереднього шестиметрового кургану влаштовується вівтар із крупних глиняних блоків (розмірами 0,5×0,35×0,25 м), оточений доріжкою з накиданого очерету. Від вівтаря радіально до підніжжя кургану розходилося 13 (безпосередньо простежено 11) валів, побудованих з таких самих, як і вівтар, глиняних блоків. Вали мали пласкі вершини та круті стінки (рис. 4).

На другому етапі вівтар розширювався на північ, вали засипано шматками дерну, а до платформи, що утворилась внаслідок цього, були прибудовані два пандуси (зі сходу та північного заходу). Від вівтаря, приблизно до половини висоти платформи святилища, пандуси спускались радіально і переходили у передвівтарні майданчики. Від кожного з майданчиків праворуч та ліворуч по периметру платформи йшли спуски. Так, північно-західний пандус мав один спуск з півдня, а другий з північного сходу, східний — з північного заходу та південного заходу. Полотно спусків та пандусів по краях було укріплене кам'яними брилами. Для його будівництва використовували камінь та щебінь. Саме полотно підйомів неодноразово посипалося чистим суглинком. Біля початку північних спусків простежена нахотпаність товщиною 0,4—0,5 м. Там же між початком спусків на схилі платформи стояла гранітна 3-метрова стела у вигляді сокири або човна (рис. 5).

На третьому етапі вівтар продовжує функціонувати. Пандуси і спуски засипаються. Платформа розширюється на північ та північний схід. Зі сходу влаштовується один похилий прохід на вершину платформи (рис. 6).

Хронологічна позиція всіх трьох етапів існування святилища досить вузька. Воно побудоване в кургані, останні поховання якого відносяться до інгульської культури. В середині святилища знайдено катакомбну посудину, а у саме святилище впущено поховання культури багатоваликової кераміки⁴³.

Довга вісь симетрії святилища проходить з північного сходу на південний захід — тобто зорієнтована на літнє сонцестояння, але інших аргументів на підтвердження того, що святилище присвячене богові сонця, немає.

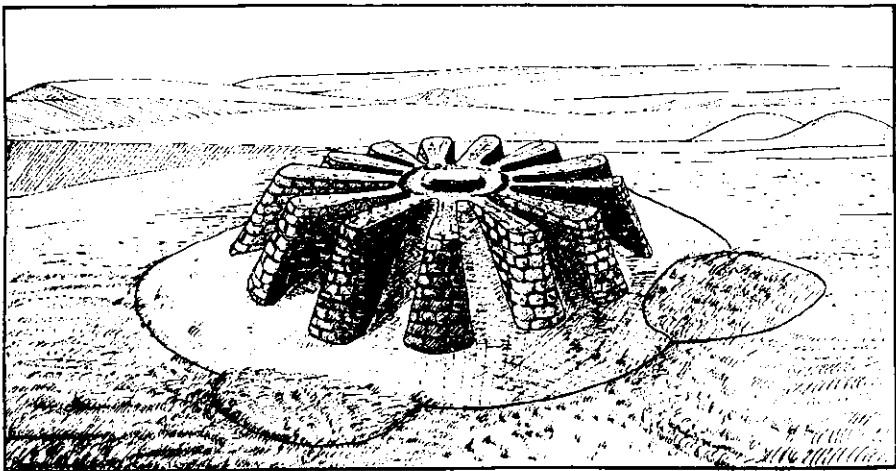

Рис. 4. Перший етап існування Виноградненського святилища.

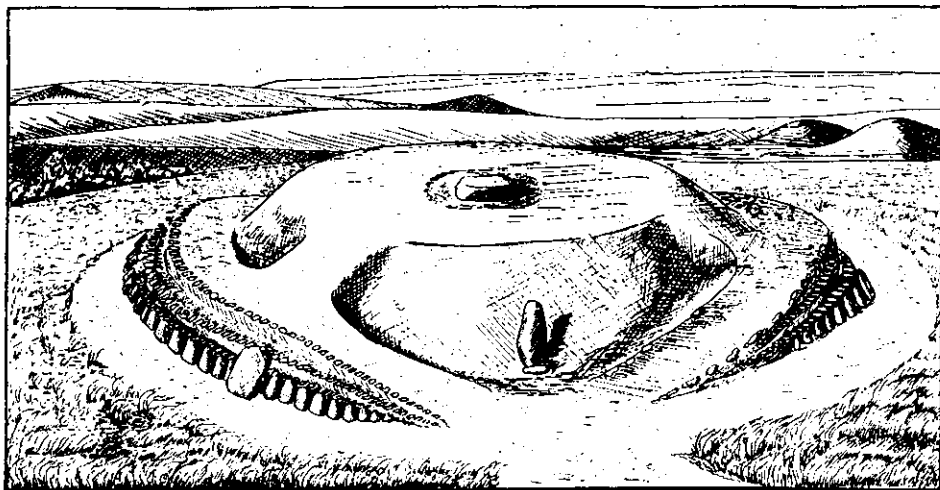

Рис. 5. Другий етап існування Виноградненського святилища.

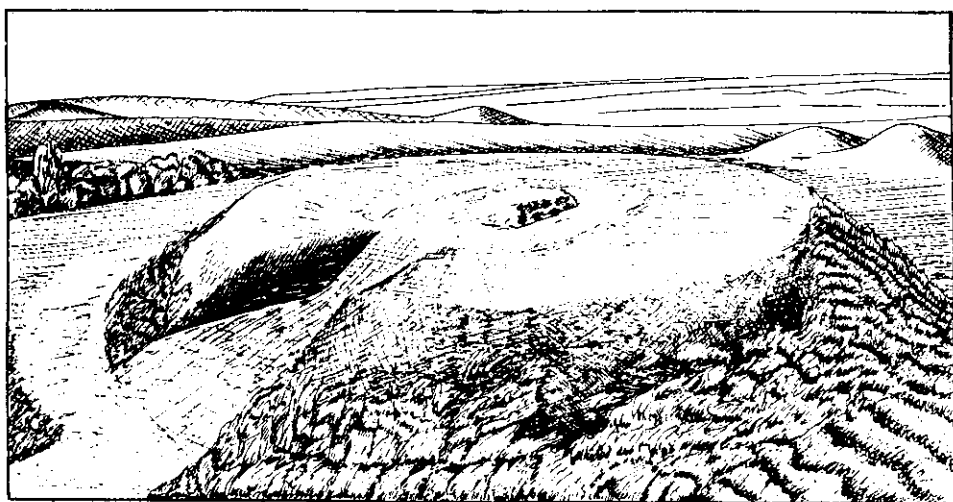

Рис. 6. Третій етап існування Виноградненського святилища.

Привертає увагу знайдена гранітна стела у вигляді сокири. Сокира на Близькому Сході була атрибутом бога дощу та грози — господаря багатьох пантеонів (Тешшуб, Адад, Зевс, Юпітер та ін.). Враховуючи те, що біля стели простежений товстий шар натоптаності (свідчення численних ритуалів), вірогідно, святилище було присвячене саме цьому богові. На користь даного припущення побічно свідчить і те, що у катакомбних похованнях часто зустрічаються парадні поліровані кам'яні сокири, які використовували не за своїм прямим призначенням⁴⁴.

Під час проведення одного із свят у хеттів (антахшум) цар прибуває у священну місцевість та приносить жертви, і проводить церемонію спочатку біля нижньої стели. Потім його колісницю, запряжену кінями, юнаки допомагають вивести до верхньої стели. Біля неї цар разом з магами проводить другу, основну церемонію⁴⁵. Коментатор вважає, що це свято проходило не у місті, а у священній місцевості на горі. Ймовірно, ця священна хетська місцевість за конструкцією нагадувала Молочанське святилище. Лише на Давньому Сході існували аналогічні за конструкцією храми. Це зіккурати, при спорудженні яких використовувалась ідея платформи. Наприклад, зіккурат Ур-Намму у місті Урі⁴⁶, розкопаний та реконструйований Л. Вуллі.

Серед інших культових впливів Давнього Сходу, які простежуються в інгульській катакомбній культурі, досить виразні залишки обряду

відкриття вуст та очей. Цей обряд був поширений у Давньому Єгипті. Для нього використовували червону фарбу, яка зберігалась у мішечку. Виходячи з цього, знахідка негативу шкіряного мішечка з вохрою (Барвинівка, к. 7, п. 2)⁴⁷ може бути віднесена саме до цього ритуалу. Тим більше, що очі та рот на модельованих черепках пофарбовано вохрою. Можливо, у руслі цього ж ритуалу треба розглядати пофарбовані вохрою очищені від м'язів кістки небіжчиків у інших катакомбних похованнях.

Ще одним цікавим поховальним символом катакомбної інгульської культури, який знаходить собі аналогії на Близькому Сході, є зображення ступнів (слідів) ніг людини. Як зазначають фахівці, цей символ був поширений у давніх індоєвропейців та серед населення Давнього Сходу⁴⁸. Знайдені вони і у багатьох катакомбах. За даними історії, в одних випадках ступні позначали напрямок руху або символізували рух. У інших — зображення людської ступні уособлювало кращі якості їх володаря.

Про наявність тісних контактів між катакомбним населенням та країнами Стародавнього Сходу, зокрема Єгипту, свідчать знахідки скарабей. На сьогодні вже відомі три екземпляри, один з яких походить з Приазов'я, а два інші з Північного Кавказу⁴⁹. На Північному Кавказі знайдено також і єгипетські лотосоподібні підвіски⁵⁰.

Є інформація, що у одній з катакомбних могил у Приазов'ї до кістяка собаки був приставлений людський череп⁵¹. Як відомо, провідником у царстві мертвих, за уявленнями єгиптян, був Анубіс — Упуат. Він традиційно зображувався у вигляді людини з головою собаки. Проте обставини знахідки на Мелітопольщині не дають підстав саме так тлумачити це поховання.

Впливи цивілізації Давнього Сходу на інгульську катакомбну культуру і взагалі катакомбну спільність не обмежувалися лише ідеологією. Є підстави вважати, що існували активні торговельні зв'язки. Катакомбне населення використовувало месопотамську вагову систему, цілком ймовірно, що воно також мало уявлення і про давньосхідні гроші. Це впливає з аналізу матеріалів поховання катакомбного ливарника біля с. Мала Тернівка. Ливарні форми, знайдені у цьому похованні, відповідають ваговим одиницям Єгипту⁵².

Крім того, кам'яні поліровані парадні або культові сокири інгульської культури, що, на думку І. Ф. Шарафутдінової, є приналежністю поховань жреців⁵³, знаходять прототипи в Анатолії, а саме у Трої II Г. Нефритова сокира з цього горизонту за формою та оздобленням дуже схожа на катакомбні орнаментовані сокири⁵⁴.

Житлові споруди інгульської катакомбної культури, їх форма та засоби будівництва знаходять численні аналогії у будівельних традиціях Балкан, Малої Азії та Закавказзя⁵⁵.

Таким чином, вищенаведені факти подібності багатьох інгульських ритуалів та вірувань до давньосхідних дозволяють зробити деякі висновки.

1. Інгульське населення мало різноманітні зв'язки з цивілізаціями Давнього Сходу, особливо Єгипту. Аналогії катакомбним обрядам локалізуються на досить широкій території від Нілу на заході до Тігру та Євфрату на сході. Окреслений ареал приводить до такої думки: лише рухливе населення, на зразок давніх семітів, яке пересувалось у смузі степів на периферії Аравійської пустелі, мало змогу познайомитись і опанувати релігійні уявлення стародавнього Єгипту, Анатолії та Дворіччя. Мало ймовірно, що у катакомбного населення такі численні давньосхідні запозичення були наслідком лише культурних впливів. Крізь них проглядає цілісна розвинута релігійна система зі своїм пантеоном, уявленнями про потойбічний світ та способами перепровадження туди померлих. Можна припустити опанування якоїсь однієї чи двох рис під впливом лише культурних контактів. Але засвоєння системи поглядів та уявлень, що базуються на культі предків, без носіїв цих уявлень, для того часу справа неможлива.

2. У світлі наведених фактів для інгульської культури, порівняно з іншими гіпотезами походження, треба віддати перевагу південній гіпотезі генезису. Важливіший з її етнічних компонентів має близькосхідне походження. У катакомбному суспільстві Північного Причорномор'я відзначається співіснування різних етнічних груп⁵⁶. Разом з інгульським населенням тут прожи-

вали залишки ямних та умовно донецьких племен. На змішаний характер катакомбного суспільства вказує й ідеологія. Як зазначає І. Ф. Ковальова, зберігались мисливсько-магічні вірування, поряд з якими поширювались землеробсько-скотарські обряди⁵⁷. Здається, що вони не просто співіснували, а перебували у певних стосунках. Існування катакомбного пантеону на чолі з громовержцем або іншим богом передбачає сувору ієрархію. Якщо приймати цю логіку, то скотарсько-землеробські культури, що мали близькосхідне походження, були панівними. Їх дотримувалась верхівка інгульського суспільства. Мисливсько-магічні вірування були основними для рядового або навіть неповноправного населення.

3. Суспільства Близького Сходу, з релігійних систем яких походять аналогії катакомбним ідеологічним уявленням, були ранньокласовими вже тривалий час. З цього випливає один далекосяжний висновок: інгульське катакомбне суспільство мало знаходитись якщо не на такому самому рівні, то принаймні подібному до нього.

Дослідження соціальної структури за матеріалами поховань показало, що серед інгульського населення виділяються 6 соціальних страт. Виключне становище знаті підкреслюється спеціальними засобами, серед яких багатокамерні поховання, багатий інвентар; колісниці, метал, зброя; складні поховальні ложа, моделювання черепів, розпис на підлозі камер; спеціальні інсигнії влади: парадні сокири та булави тощо. Поховання представників знаті супроводжують вбиті люди⁵⁸. У межах ареалу інгульської культури виділяється центр, де зосереджено поховання знаті та головні святилища (р-н р. Молочної). Поблизу них розташована значна частина поховань заможного рядового населення, поховання ливарників, що задовольняли потреби знаті. Цей регіон оточувала периферія, протяжність якої була обумовлена здатністю захистити кордони політичного або потестарного об'єднання з центру. Враховуючи площу, яку займають пам'ятки інгульського типу, можна зробити висновок, що у них було мобільне військо. Наведені факти свідчать про те, що це був єдиний соціально-історичний організм.

Аналіз територіального та хронологічного розподілу соціальних верств інгульського та умовно донецького населення показує, що у Північному Причорномор'ї у катакомбному суспільстві була впроваджена станово-кастова система. Панівним етносом виступало інгульське населення, на другій сходинці стояло умовно донецьке населення, а на найнижчій — залишки ямних племен⁵⁹. Проте для катакомбних пам'яток не відомі поселення міського типу — міста — одна з головних ознак класового суспільства. Можливо, подальші дослідження зв'язків катакомбного населення з Близьким Сходом допоможуть встановити і причини цього становища.

Примітки

¹ *Городцов В. А.* Бытовая археология.— СПб, 1910.— С. 263.

² *Городцов В. А.* Культуры бронзовой эпохи Средней России.— 1916.— С. 52.

³ *Артамонов М. И.* Раскопки курганов на Маньче в 1937 г. // СА.— 1949.— № 11.— С. 305—336.

⁴ *Кривцова-Гракова О. А.* Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Тр. ГИМ.— 1938.— Вып. 8.— С. 35.

⁵ *Попова Т. Б.* Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н. э. // Тр. ГИМ — 1955.— Вып. 24.— 179 с.

⁶ *Березанская С. С., Шапошникова О. Г.* Рец. на кн.: Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры // СА.— 1957.— № 2.— С. 102—104.

⁷ *Sulimirscki T.* Prehistoric Russia an Outline.— London, 1970.— 449 p. *Häusler A.* Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr.— Halle, Berlin, 1974.

⁸ *Иерусалимская А. А.* О предкавказском варианте катакомбной культуры // СА.— 1958.— № 2.— С. 34—48. *Клейн Л. С.* Катакомбная культура или катакомбные культуры? // СКМА.— 1970.— С. 165—179.

⁹ *Клейн Л. С.* Происхождение донецкой катакомбной культуры: Автореф. дисс... канд. ист. наук.— Л., 1968.— 16 с.; *Эрдниева У. Э.* Археологические памятники Южных Ергеней.— Элиста, 1982.— 116 с.

¹⁰ Клейн Л. С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник ЛГУ.— 1962.— № 2.— С. 74—87.

¹¹ Клейн Л. С. Там же.

¹² Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная культура Северского Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные культуры Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1982.— С. 4—26.

¹³ Там же.— Рис. 3—6; Братченко С. Н. Катакомбные культуры Северного Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл.— Донецк, 1989.— С. 27—30.

¹⁴ Kszak Z. The Zlota culture.— Warszawa, 1976.

¹⁵ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 331—333, 338.

¹⁶ Эрднеев У. Э. Указ. соч.— С. 90—92.

¹⁷ Генинг В. Ф. Заметки к построению теории археологической культуры // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 50—74.

¹⁸ Токарев С. А. О религии как социальном явлении: мысли этнографа // СЭ.— 1979.— № 3.— С. 87—105.

¹⁹ Памятники родового общества на Игреньском полуострове // ПИДО.— 1935.— № 9, 10. С. 162—168; Щепинский А. А. Во тьме веков.— Симферополь, 1967.— С. 96—97; Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Новопилипівки та радгоспу «Аккермень» // АП УРСР.— 1960.— Т. 8.— С. 122—135.

²⁰ Кубышев А. И. Работы Херсонесской экспедиции // АО, 1979.— М., 1980.— С. 292—294; Данилова Е. И., Корпусова В. Н. Катакомбное погребение с трепарированным черепом в Крыму // СА.— 1981.— № 1.— С. 163—170; Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого // Знание — сила.— 1982.— № 10.— С. 20—23; Ковалева И. Ф. Погребальные обряды и идеология ранних скотоводов (По материалам культур бронзового века Левобережной Украины).— Днепрпетровск, 1983.— 108 с.; Санжаров С. И. Некоторые аспекты исследования катакомбных комплексов с моделировкой лица из Донецкого Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Научно-практический семинар. Тез. докл.— Донецк, 1986.— С. 20—22.

²¹ Шишлина Н. И. Кермен-Толгинская маска эпохи бронзы // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф.— М., 1987.— С. 167—169.

²² Фрезер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете.— М., 1989.— С. 16.

²³ Клейн Л. С. Черепа покрытые смолой в погребениях эпохи бронзы // СЭ.— 1961.— № 2.— С. 105—109.

²⁴ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у племен катакомбной общности // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл.— М., 1987.— С. 146—149.

²⁵ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— Одеса, 1989.— С. 186—187.

²⁶ Пустовалов С. Ж. Некоторые вопросы идеологии и социальная структура катакомбной общности // Духовная культура древнего населения Украины: Тез. докл. научно-практ. конф.— К., 1989.— С. 55—57.

²⁷ Городцов В. А. Бытовая археология.— С. 264.

²⁸ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 20—22; Пустовалов С. Ж. Социальные...; Пустовалов С. Ж. Некоторые вопросы...; Пустовалов С. Ж. К проблеме реконструкции социальной структуры носителей катакомбной культуры // Тез. докл. обл. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова.— Запорожье, 1989.— С. 126—127.

²⁹ Токарев С. А. Религия в истории народов мира.— М., 1964.— С. 163.

³⁰ Копуон К. Didding up Iezicho.— 1957.

³¹ Брентъес Б. От Шанидара до Аккада.— М., 1976.— С. 54.

³² Там же.— С. 52.

³³ Mellart the Chalcolitic and early Brouze age in the Near East and Anatolia Beirut.— 1966.

³⁴ Хрестоматия по истории Древнего Востока.— М., 1989.

³⁵ Muller-Karpe. Haudbuch der Vorgeschichte.— München.— 1974.— S. 796—798.

³⁶ Данилова Е. И., Корпусова В. Н. Указ. соч.

³⁷ Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я., Гошко Т. Ю. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1985 г. // НА ИА АН Украины.— Ф. Е, 1985/4.

³⁸ Николаев Л. До питання про бальзамування трупів і зокрема про способи ексцеребрації у стародавніх єгиптян // Антропология.— 1934.— Т. 4.— С. 77—92.

³⁹ Пустовалов С. Ж. Некоторые вопросы...— С. 55—57.

- ⁴⁰ *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Указ. соч.
- ⁴¹ *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // *Духовная культура древних обществ на территории Украины.*— К., 1991.
- ⁴² *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я.* Отчет о работах Запорожской экспедиции в 1982 г. // *НА ИА АН Украины.*— Ф. Е. 1982/2.— 200 с.
- ⁴³ *Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я.* О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье: Тез. докл. научного семинара.— Запорожье, 1990.
- ⁴⁴ *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Указ. соч.
- ⁴⁵ *Ардзинба В. Г.* Ритуалы и мифы древней Анатолии.— М., 1982.— С. 9.
- ⁴⁶ *Ллойд С.* Археология Месопотамии.— М., 1984.— 279 с.— Рис. 9.
- ⁴⁷ *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я.* Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1987 г. // *НА ИА АН Украины.*— Ф. Е. 1987/18— 100 с.
- ⁴⁸ *Ричков М. Ю.* Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу // *Археологія.*— К., 1982.— С. 64—69; *Чмихов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л.* Археологічні дослідження курганів.— К., 1989.— С. 72—73.
- ⁴⁹ *Михайлов Б. Д.* Раскопки на Молочной // *АО 1973.*— М., 1974.— С. 308—309; *Эрдниева У. Э.* Указ. соч.— С. 92.
- ⁵⁰ *Сафронов В. А.* Исследование курганов в Среднем Прикубанье // *АО 1981.*— М., 1983.— С. 132.
- ⁵¹ *Болтрик Ю. В.* Раскопки курганов на Мелитопольщине // *АО 1985.*— М., 1987.— С. 306—307.
- ⁵² *Кубышев А. И., Черняков И. Т.* К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (На материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // *СА.*— 1985.— № 1.— С. 39—54.
- ⁵³ *Шарафутдінова І. М.* Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгуді // *Археологія.*— 1980.— Вип. 33.— С. 60—70.
- ⁵⁴ *Muller W.* Troja.— Leipzig, 1972.— 152 s.— PL 5.
- ⁵⁵ *Никитин В. И.* Матвеевка-1 — поселения катакомбной культуры на Южном Буге // *СА.*— 1989.— № 2.— С. 136—150.
- ⁵⁶ *Пустовалов С. Ж.* Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дисс. канд. ист. наук.— К., 1987.— 16 с.
- ⁵⁷ *Ковалева И. Ф.* Указ. соч.— С. — 97.
- ⁵⁸ *Пустовалов С. Ж.* К проблеме реконструкции...— С. 126—127.
- ⁵⁹ *Пустовалов С. Ж.* О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья: Тез. конф.— Запорожье, 1990.

С. Ж. Пустовалов

НЕКОТОРЫЕ БЛИЗНЕВОСТОЧНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ИДЕОЛОГИИ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

За последние пятнадцать лет накопилось много новых находок, проливающих свет на идеологические представления носителей ингульской культуры. Среди них развитой культ черепов и мертвых, сопровождавшийся моделировкой лиц и бальзамированием трупов умерших, святилище, в основе которого лежит идея зиккурата, ряд других находок. Ближневосточные корни имеют и некоторые типы украшений, домостроительство, керамика. Анализ их комплекса подводит к мысли об участии в формировании ингульской культуры какого-то ближневосточного населения, а также указывает на близкий древневосточному уровень социально-экономического развития катакомбного общества.

SOME MIDDLE-EASTERN ELEMENTS IN IDEOLOGY OF THE CATACOMBS POPULATION IN THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

Many new findings elucidating ideological principles of the population of Ingul culture have been accumulated for recent fifteen years. Among them there are a developed cult of skulls and the dead with modelling of faces and embalming of corpses, sanctuary which is underlain by an idea of zicurate, some other findings. Some types of adornments, house-building, pottery have also Middle-Eastern roots. An analysis of their complex gives rise to the thought about participation of certain Middle-Eastern population in formation of Ingul culture and confirms a level of the socio-economic development of the catacombs society close to ancient Eastern one.

Одержано 27.08.90

ГУНИ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ВТОРГНЕННЯ В ЄВРОПУ

Ю. В. Павленко, Є. А. Смагулов

У статті розглядається проблема етногенезу та локалізації політичних центрів гунського об'єднання напередодні їх вторгнення в степи Східної Європи. На основі археологічних та писемних джерел доводиться, що в III—IV ст. гунське об'єднання складалось на території сучасного Казахстану, між Східним Приарал'ям та Західним Тянь-Шанем.

Історичний зв'язок між сюну (хуну), що в III ст. до н. е.— II ст. н. е. мешкали на північних кордонах Ханьського Китаю, та гунами, які наприкінці IV ст. н. е. розгромили причорноморських готів, а в середині V ст. доходили до мурів Риму та Орлеану, визнається майже всіма дослідниками, але повністю доведеним не може вважатись і сьогодні. Так, наприклад, С. С. Мін'яєв зазначає, що можна простежити в деталях історію сюну, але як вони пов'язані з гунами, досі залишається нез'ясованим. Тому його стаття «не вирішує проблему походження європейських гунів, а, навпаки, підкреслює її складність»¹.

Користуючись цим, деякі автори (І. Білик, Г. К. Василенко) намагаються ототожнити гунів зі слов'янами південних областей Східної Європи. Зайвим було б доводити неспроможність таких «сміливих» припущень. Але, разом з тим, проблема гунів — їх етногенез до появи у східноєвропейських степах, територія розселення та зв'язок з сюну давньокитайських джерел — вивчена недостатньо. Певному висвітленню цих питань, принципово важливих для розуміння історії України, Південної Росії, Казахстану та Середньої Азії на межі давнини і середньовіччя, і присвячена ця стаття.

Історія сюну на основі китайських писемних документів та, деякою мірою, археологічних джерел вивчена відносно докладно². Протягом V—III ст. до н. е. у Саяно-Алтайському регіоні та Монголії панівною силою були об'єднання юечжів та усунів, які мали культуру східноскіфського (сакського) типу. Але наприкінці III ст. до н. е. у Східній Монголії складається міцне об'єднання гунських племен на чолі з володарями — шаньюями. Протягом II ст. до н. е. вони стають господарями степів між Тянь-Шанем та Хінганом і ведуть запеклу боротьбу з Китаєм, але у наступному сторіччі їх перемага-